Journal of Analytical Synergy and Scientific Horizon ISSN: 3060-5261 Impact Factor 10.5 / 2026
Volume 2, Issue 5

TIL VA NUTQ MUNOSABATI: FERDINAND DE SOSSYUR QARASHLARI VA ZAMONAVIY TALQINLAR

Haydarova Dildora

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nazariy tilshunoslikning fundamental masalalaridan biri — til (langue) va nutq (parole) dixotomiyasining nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ferdinand de Sossyurning tilni ijtimoiy-tizimli hodisa, nutqni esa individual voqelanish sifatida farqlash tamoyillari hamda keyingi davr tilshunosligida (E. Koseriuning «tizim — me'yor — nutq» uchligi, L.V. Shcherba konsepsiyasi va zamonaviy funksional-pragmatik yondashuvlarda) ushbu nazariyaning qayta talqin etilishi qiyosiy o'rganiladi. Nazariy xulosalar o'zbek tilidagi grammatik, leksik, semantik va sintaktik hodisalar tahlili asosida dalillanadi.*

Kalit so'zlar: *til, nutq, dixotomiya, Ferdinand de Sossyur, til tizimi, nutqiy me'yor, funksional-pragmatik tahlil, o'zbek tilshunosligi.*

KIRISH

XX asr boshlariga kelib jahon tilshunosligida til hodisasini alohida, yaxlit va aniq ilmiy obyekt sifatida belgilash ehtiyoji yuzaga keldi. Ungacha bo'lgan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asosan tillarning kelib chiqishi, tarixiy o'zgarishlari va qarindoshlik munosabatlarini o'rganish bilan cheklangan bo'lib, tilning ichki qurilishi hamda uning jonli muloqot jarayonidagi voqelanish mexanizmlari yetarlicha chegaralanmagan edi. Shveysariyalik mashhur tilshunos Ferdinand de Sossyur o'zining «Umumiy tilshunoslik kursi» asarida nutqiy faoliyatni (langage) ikki asosiy tarkibiy qismga — til (langue) va nutq (parole) hodisalariga ajratish orqali zamonaviy struktur tilshunoslikka poydevor qo'ydi [1].

Mazkur ilmiy farqlash bugungi kunda ham tilshunoslik nazariyasining eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Chunki har qanday lingvistik tadqiqot — fonologik tahlildan tortib semantika, pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslikkacha — til tizimidagi barqaror imkoniyatlar bilan ularning nutq jarayonidagi aniq ko'rinishlari o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Biroq Sossyur tomonidan ilgari surilgan qattiq dixotomiya keyingi davr olimlari tomonidan biryoqlama deb baholanib, til va nutq o'rtasidagi oraliq bosqichlar (xususan, me'yor va nutqiy faoliyat) hamda kommunikativ kontekstning roli nuqtayi nazaridan jiddiy boyitildi [2; 3].

Ushbu maqolaning maqsadi Ferdinand de Sossyurning til va nutq dixotomiyasi mohiyatini ochib berish, uning zamonaviy lingvistik konsepsiyalar bilan mushtarak va

farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda nazariy xulosalarni o‘zbek tilidagi aniq til hodisalari misolida asoslashdan iborat.

1. FERDINAND DE SOSSYUR KONSEPSIYASIDA TIL VA NUTQ DIXOTOMIYASI

Ferdinand de Sossyurning nazariy qarashlariga ko‘ra, insonning umumiy nutqiy faoliyati (langage) ko‘p qirrali va geterogen (turli jinsli) hodisa bo‘lib, u bir vaqtning o‘zida ham fizik, ham fiziologik, ham psixik, ham ijtimoiy xususiyatlarga ega [1, 45-b.]. Olimning fikricha, bunday murakkab hodisani yagona ilmiy mezon asosida tadqiq etish mushkul. Shu bois u nutqiy faoliyat tarkibidan uning mohiyatini tashkil etuvchi ijtimoiy tizimni — tilni (langue) ajratib oladi va uni yakka shaxsning individual harakati bo‘lgan nutqqa (parole) qarama-qarshi qo‘yadi.

Sossyur ta’limotida til va nutq quyidagi asosiy belgilariga ko‘ra farqlanadi. Birinchidan, til — ijtimoiy hodisa bo‘lib, u muayyan til jamoasi a’zolarining barchasi uchun umumiy bo‘lgan lisoniy belgilar va grammatik qoidalar majmuidir [4, 28-b.]. Til yakka shaxs ixtiyoriga bog‘liq emas; bir kishi til tizimini o‘z xohishicha o‘zgartira olmaydi yoki yangi grammatik qoida yarata olmaydi. Nutq esa aksinchadir: u har doim individual xarakterga ega bo‘lib, muayyan so‘zlovchining ongli irodasi, intellektual darajasi va nutq vaziyatiga bog‘liq holda yuzaga chiqadi.

Ikkinchidan, til — virtual (imkoniyat tarzidagi) va psixik tizimdir. U jamiyat a’zolari ongida akustik obrazlar va tushunchalar assotsiatsiyasi ko‘rinishida saqlanadi [1, 52-b.]. Nutq esa moddiy, chiziqli va aktual hodisadir: u tovush to‘lqinlari yoki yozuv belgilari orqali fizik shaklda namoyon bo‘ladi hamda vaqt o‘qi bo‘ylab ketma-ketlikda (birin-ketin) amalga oshadi. Uchinchidan, Sossyur tilni nisbatan barqaror va sinxron tizim sifatida baholaydi, nutqni esa o‘zgaruvchan, takrorlanmas va betartib jarayon deb hisoblaydi. Olimning mashhur shaxmat o‘yini qiyosiga ko‘ra, shaxmat donalarining yurish qoidalari — til (tizim), muayyan partiyadagi aniq yurishlar ketma-ketligi esa — nutqdir [5, 64-b.].

Shu tariqa, Sossyur tilshunoslikning asosiy va birlamchi tadqiqot obyekti sifatida tilni (langue) belgilab, nutqni ikkinchi darajali hodisa sifatida talqin qildi. Bu yondashuv tilning ichki strukturasini (fonema, morfema, leksema va sintaktik modellarni) aniq ilmiy metodlar bilan o‘rganish imkonini bergan bo‘lsa-da, til va nutq o‘rtasidagi jonli aloqani ma’lum darajada uzib qo‘ydi.

2. TIL VA NUTQ MUNOSABATINING ZAMONAVIY TALQINLARI: QIYOSIY TAHLIL

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr tilshunosligida F. de Sossyurning qattiq dixotomiyasi qayta ko‘rib chiqildi. Tilshunoslar tilni nutqdan mutlaq ajratib o‘rganish tilning dinamik tabiatini, tarixiy rivojlanish omillarini va jonli muloqotdagi ma’no hosil qilish mexanizmlarini to‘liq tushuntira olmasligini ta’kidladilar. Bu borada, ayniqsa, L.V. Shcherba va Y. Koseriu qarashlari, shuningdek, zamonaviy funksional-pragmatik hamda o‘zbek sistem tilshunosligi maktabi vakillarining tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega [2; 3; 4].

Rus tilshunosi L.V. Shcherba til va nutq ikkiligini uch qismli tizimga aylantirib, nutqiy faoliyat (so‘zlash va tushunish jarayoni), til tizimi (lug‘at va grammatika) hamda til materiali (matnlar majmui) tushunchalarini farqladi [3, 24-b.]. Rumin tilshunosi Yevgeniy Koseriu esa Sossyur dixotomiyasidagi eng katta bo‘shliqni to‘ldirib, «tizim — me’yor — nutq» (sistema — norma — rech) uchligini ilgari surdi [2, 175-b.]. Koseriuning fikricha, tizim — tilda ruxsat etilgan barcha strukturaviy imkoniyatlar majmuidir; me’yor (norma) — jamiyatda an’anaviy tarzda qabul qilingan va odatiy qo‘llanadigan variantlardir; nutq esa — me’yor doirasida yoki ba’zan undan chetga chiqqan holda amalga oshiriladigan individual voqelanishdir.

Zamonaviy kognitiv va pragmatik tilshunoslikda esa nutq endi «tasodifiy va betartib hodisa» emas, balki kommunikativ maqsad, ijtimoiy kontekst va so‘zlovchi-tinglovchi hamkorligi asosida boshqariladigan qonuniy jarayon sifatida o‘rganilmoqda. O‘zbek tilshunosligida A. Nurmonov, H. Ne’matov va M. Irisqulovlar lison (til) va nutq munosabatini dialektik birlik — «umumiylik — xususiylik», «imkoniyat — voqelik», «mohiyat — hodisa» falsafiy kategoriyalari asosida talqin etadilar [4, 31-b.; 5, 67-b.]. Quyidagi 1-jadvalda Sossyurning klassik qarashlari va zamonaviy lingvistik talqinlarning qiyosiy tahlili keltirilgan.

1-jadval. Til va nutq munosabatiga oid ilmiy qarashlarning qiyosiy tahlili

Qiyosiy mezonlar	**F. de Sossyur konsepsiyasi (klassik strukturalizm)**	**Zamonaviy lingvistik talqinlar (funksional-pragmatik va sistem yondashuv)**
Asosiy tarkibiy bo‘linish	Qattiq dixotomiya: til (langue) va nutq (parole) ikki qarama-qarshi qutb sifatida ajratiladi [1].	Uch bosqichli va dialektik tizim: tizim — me’yor — nutq (Y. Koseriu) [2] yoki lison — nutqiy faoliyat — nutq [3].

Ijtimoiylik va individuallik	Til sof ijtimoiy hodisa, nutq esa faqat yakka shaxsning individual akti deb qaraladi.	Nutq individual amalga oshsa-da, ijtimoiy me'yor va kommunikativ vaziyat bilan bevosita bog'liq.
Barqarorlik va o'zgaruvchanlik	Til statik va sinxron tizim; til o'zgarishlari tizimdan tashqaridagi tasodifiy omil sanaladi.	Til dinamik tizim; nutqdagi yangiliklar avval me'yorga, so'ngra til tizimiga singib, til rivojini ta'minlaydi.
Tadqiqot ustuvorligi	Tilshunoslikning asosiy obyekti faqat til tizimi; nutq ikkinchi darajali hodisa.	Til va nutq teng huquqli tadqiqot obyektlari; nutqni o'rganmay turib tilning vazifaviy tabiatini ochib bo'lmaydi.
Falsafiy asos	Qarama-qarshilik (oppozitsiya) tamoyili: til va nutq bir-biridan keskin chegaralanadi.	Dialektik birlik: umumiylik va xususiylik, imkoniyat va voqelik o'zaro bir-birini taqozo etadi [4].

Qiyosiy tahlildan ko'rinadiki, har ikki yondashuv bir-birini inkor etmaydi, balki ilmiy bilishning ketma-ket bosqichlarini tashkil etadi. Sossyur tilning ichki qurilishini tadqiq etish uchun zarur bo'lgan nazariy abstraksiyani yaratgan bo'lsa, zamonaviy tilshunoslik ushbu tizimning jonli muloqotda qanday harakatga kelishini va ijtimoiy omillar ta'sirida qanday o'zgarishini tushuntirib berdi.

3. O'ZBEK TILI MATERIALLARI ASOSIDA TIL VA NUTQ MUNOSABATINING TAHLILI

Til tizimidagi imkoniyatlarning nutqda qanday voqelanishini hamda me'yor va kontekstning rolini o'zbek tilidagi aniq til birliklari misolida ko'rib chiqamiz.

1. Grammatik darajada: -lar affiksining ko'p vazifaliligi. O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi shakli sifatida qaraladigan -lar qo'shimchasi til tizimida (lisoniy sathda) grammatik ko'plik ma'nosini ifodalovchi asosiy birlikdir. Biroq nutq jarayonida ushbu qo'shimcha kommunikativ vaziyatga ko'ra turlicha ma'no qirralarini namoyon etadi.

Masalan, «Talabalar kutubxonada dars tayyorlashmoqda» gapida -lar sof grammatik ko‘plikni bildirsa, «Dadam ishdan keldilar» gapida shaxsga nisbatan hurmat-ehtiromni, «Boshlarim og‘rib ketdi» gapida esa ma’noni kuchaytirish (ekspressivlik) vazifasini bajaradi [6, 142-b.]. Bu holat til birligining tizimdagi invariant ma’nosi nutqda kontekst ta’sirida kengayishini isbotlaydi.

2. Leksik-semantik darajada: «yurak» leksemasining ko‘chma ma’nolari. Leksik tizimda «yurak» so‘zi birinchi navbatda inson va hayvonlarning qon aylanish a’zosi sifatida qayd etilgan [7, 118-b.]. Nutqiy muloqotda esa ushbu leksema metaforik qayta ma’nolashish asosida mutlaqo yangi mazmun kasb etadi: «Shifokor bemorning yuragini tekshirdi» gapida u o‘zining to‘g‘ri (nominativ) ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, «Uning yuragi keng inson» yoki «Bu ishga yuragi dov bermadi» birikmalarida «bag‘rikenglik» hamda «jur’at, botirlik» ma’nolarini ifodalaydi. Sossyur ta’limotiga ko‘ra tilda tayyor holda mavjud bo‘lgan belgi nutqda so‘zlovchining ijodiy tafakkuri orqali yangi assotsiativ bog‘lanishlarga kirishadi.

3. Morfologik-funksional darajada: «olmoq» fe’lining yordamchi vazifaga o‘tishi. O‘zbek tilida «olmoq» fe’li mustaqil lug‘aviy birlik sifatida «biror narsani qo‘lga kiritish, egallash» ma’nosini anglatadi. Nutqda esa u boshqa fe’llar bilan birikib, yetakchi fe’l ma’nosini yo‘qotgan holda ko‘makchi fe’l vazifasiga o‘tadi: «Kitobni javondan oldim» gapida mustaqil harakatni bildirsa, «Mavzuni tezda yozib oldim» gapida harakatning so‘zlovchining o‘zi uchun bajarilganini va tugallanganligini ko‘rsatuvchi grammatik ko‘rsatkichga aylanadi. Bu hodisa lisoniy birlikning nutqiy qurshovda funksional o‘zgarishga uchrashini ko‘rsatadi.

4. Sintaktik darajada: so‘z tartibi va inversiya hodisasi. Til tizimi qoidalariga muvofiq, o‘zbek tilida gap bo‘laklarining odatiy (neytral) tartibi «ega — ikkinchi darajali bo‘laklar — kesim» (SOV) qolipiga asoslanadi: «Men ertaga Samarqandga boraman». Ammo jonli nutqda so‘zlovchi mantiqiy urg‘uni o‘zgartirish maqsadida inversiyadan foydalanadi: «Ertaga boraman Samarqandga» yoki «Samarqandga men ertaga boraman». Y. Koseriuning «tizim — me’yor — nutq» uchligi nuqtayi nazaridan qaralganda, birinchi gap adabiy til me’yoriga mos keladi, keyingi gaplar esa tizim ruxsat etgan imkoniyat doirasida nutqning ekspressiv-pragmatik vazifasini bajaradi.

5. Pragmatik va prosodik darajada: «xo‘p» so‘zining intonatsion ma’nolari. Yozma til tizimida «xo‘p» so‘zi rozilik va tasdiqni bildiruvchi modal so‘z sifatida qayd etilgan [7, 412-b.]. Jonli og‘zaki nutqda esa intonatsiya (ohang) va nutq vaziyatiga qarab aynan bir xil fonetik tarkibga ega so‘z qarama-qarshi pragmatik ma’nolarni ifodalashi mumkin: samimiy va ko‘tarinki ohangda aytilganda chin dildan rozilikni, cho‘zib va past ohangda aytilganda esa istamaygina ko‘nishni yoki yashirin norozilikni bildiradi. Bu

holat zamonaviy pragmalingvistikaning nutqni ijtimoiy-psixologik kontekstdan ajratib bo‘lmasligi haqidagi xulosasini tasdiqlaydi.

6. Uslubiy-me’yoriy darajada: sinonimik birliklar tanlovi. O‘zbek tili leksik tizimida «tushunmoq» va «anglamoq» fe’llari o‘zaro ma’nodosh (sinonim) birliklar sifatida bir sinonimik qatorga birlashadi. Lisoniy jihatdan ularning ma’no hajmi yaqin bo‘lsa-da, nutqiy me’yor va uslubiy talablar ularning qo‘llanish doirasini chegaralaydi: kundalik so‘zlashuv nutqida «Men bu masalani tushundim» shakli tabiiy sanaladi, ilmiy va badiiy uslubda esa chuqur mushohada ma’nosini berish uchun «Haqiqat mohiyatini angladi» birikmasi afzal ko‘riladi. Demak, tizimdagi sinonimik tanlov nutq jarayonida uslubiy me’yor orqali tartibga solinadi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, Ferdinand de Sossyur tomonidan nutqiy faoliyatning til (langue) va nutq (parole) hodisalariga ajratilishi tilshunoslikni mustaqil va aniq fan sifatida shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Tilning ijtimoiy, barqaror va tizimli mohiyatini aniqlash lisoniy birliklar o‘rtasidagi ichki munosabatlarni tizimli o‘rganishga yo‘l ochdi.

Ikkinchidan, zamonaviy tilshunoslik Sossyur dixotomiyasini rad etmagan holda, uni «tizim — me’yor — nutq» uchligi hamda funksional-pragmatik yondashuvlar bilan boyitdi. Bu esa til va nutq o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni, shuningdek, nutqiy yangiliklarning vaqt o‘tishi bilan til tizimiga singib, tilning tarixiy rivojlanishini ta’minlash mexanizmini ilmiy asoslash imkonini berdi.

Uchinchidan, o‘zbek tilidagi grammatik (-lar affiksi), leksik («yurak» leksemasi), morfologik («olmoq» fe’li), sintaktik (so‘z tartibi), pragmatik («xo‘p» so‘zi) va uslubiy hodisalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, til tizimidagi har bir birlik umumiy imkoniyat sifatida mavjud bo‘lib, faqat nutq jarayonida — kontekst, ohang va me’yor ta’sirida o‘zining aniq ma’no va vazifaviy qirralarini to‘liq namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi / Rus tilidan A.M. Suxotin tarjimasi asosida o‘zbek tiliga tarjima. — Toshkent: Fan, 2005. — 256 b.
2. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения) // Новое в лингвистике. Вып. III. — Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. — С. 143–343.

3. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. — Ленинград: Наука, 1974. — С. 24–39.

4. Nurmonov A. Strukturaviy tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. — Toshkent: Ta’lim, 2009. — 160 b.

5. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. — 264 b.

6. Yo‘ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyozova M. Tilshunoslik nazariyasi. — Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. — 208 b.

7. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 168 b.